

---

120 ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА НА Д-Р КОНСТАНТИН СТОИЛОВ – ИЗТЪКНАТ БЪЛГАРСКИ АДВОКАТ, ОБЩЕСТВЕНИК И ПОЛИТИК

Д-Р К. СТОИЛОВ
(Живот и обществена дейност)*

Ив. П. Плачков

Д-р КОНСТАНТИН СТОИЛОВ

Дейност и възгледи

Константин Стоилов е роден в град Пловдив в лето Господне 1853 от майка Мария от Морovenовия род в Копривщица и от баща Хаджи Стоил Захаралията (родом от Стара-Загора). Той е бил извънредно привързан към своите родители. В дневника си той ги нарича „драгият ми баща“ и „милата ми майка“. Баща му се поминал в Араповския манастир още на 21 февруари 1872 година, а майка му го преживя.

Първото си образование той получил в известната в него време Пловдивска семинария. В 1867 година заминава за Цариград, дето постъпва да се учи в американското училище Роберт-Колеж. Едновременно с него постъпил в колегията и прекарал там заедно с него цели четири години в един и същ клас Стефан

---

* Книгоиздателство „Древна България“, 1930, Политическа библиотека, печатница „КНИГА“.

Панаретов, дългогодишен професор в същата колегия и по-после български пълномощен министър в Вашингтон. Ето как той характеризира от онова време Стоилова в един свой спомен (Мир, 14.IV.1901 г.):

„Като ученик Стоилов се отличаваше с примерно поведение и отлично прилежание. От петимата българи в нашия клас Стоилов беше пръв по успехи. Той нямаше склонност към обикновените ученически игри, и когато някой път с много предумване го накарвахме да вземе участие в някоя игра на топ, той биваше толкова несръчен и непохватен в телодвижението си, че повдигаше добродушен смях у всички, които го гледаха. По причина на естествената си свенливост и наклонност към уединение, той не обичаше да се събира и води с разни момчета, но повече предпочиташе да се занимава с уроците си или с прочитане на разни полезни книги. Поведението му беше до толкова примерно и безукорно, че той никога не бе наказван за каквато и да било простъпка, и никога през всичките четири години на ученическия си живот не получи какви да било бележки по злонравие. В отношенията си спрямо своите съученици той винаги беше миролюбив, кротък и неуядлив. Доколкото мога да си припомня, няма случай Стоилов да се е смразявал или сбивал или дори сериозно скарвал с някого“.

Науките си в Роберт-Колеж Стоилов свърши през 1871 година. На следната година той заминава да продължи образованието си в Хайделберг. Там през 1877 година издържава юридическия си изпит и получава церемониялно степента Д-р J. U. След това за малко време заминава за Париж, за да изучи по-добре френски език и да слуша лекции по френско право. На връщане от Париж той се отбива в Прага, дето заедно с Ст. Панаретов прекарва три месеца в близко познанство с д-р Константин Иречек. По тоя случай Иречек в писмо до Дринова от 8.II.1878 година (Вж. Годишник на Народната библиотека в София за 1923 г., стр. 175) пише:

„Много се зарадвах, когато миналата седмица дойде достоверно известие, че русите искат да възстановят цяла България

според границите на българската народност. Още по-голяма радост изпитаха от това докторът по правото Стоилов от Пловдив и проф. Панаретов от Цариградския Роберт Колеж, които като бежанци прекарват зимата в Прага – двама младежи, възпитани превъзходно в английски дух. Желал бих на вашия народ да има подобни на тях в това важно време с стотици⁴.

След това запознаване Стоилов и Иречек стават близки приятели. От едно писмо на последния до Дринова (7.VIII.1878 г.)¹ става явно, че Иречек е бил поканен от Стоилова по поръка на Дринова да дойде в България. „На Стоилова, пише той в писмото си, веднага отговорих. Благодаря Ви, че имате такова доверие в мене и в моята способност – доверие по-голямо отколкото заслужавам. Обмислих работата от всички страни и в последните три седмици имах достатъчно време да я обсъдя зряло и съвършено. Приемам и ще дойда“. Скоро Иречек дохожда в България, дето прекарва, както е известно, цели 6 години в най-близко другарство с Стоилова.

*

* *

След Сан-Стефанския мир Стоилов се завръща в България, дето веднага започва своята обществена дейност. „Малцина младежи, казва Ст. Панаретов в своите спомени (Мир, 14.IV.1901 г.), е имало на този свят, които да са имали такава завидна карта, открита пред себе си, каквато се представи на Стоилова в 25-годишната му възраст. Като си помисля, какви бяха обстоятелствата на народния ни живот, когато Стоилов замина за Хайделберг, и как се те измениха в разстояние на шест години, когато той се завърна в България, твърде понятни ми стават думите на Шекспира: „Има едно божество, което дава форми на нашите цели, както щем да ги дяламе ние“.

---

¹ Вж. Годишник на Народната библиотека в София за 1923 г., стр. 189.

В окупирания от победоносните руски войски гр. Пловдив се основава особен комитет от видни дейци, който започва да издава в. Марица. Стоилов взема живо участие в вестника. Едновременно (1.VIII.1878 г.) той бива назначен от княз Дондуков Корсаков за член на Пловдивския губернский съд, на която служба той се отличава тъй много, че бива награден от руския император с ордена Св. Ана III степен. Подир малко (26.I.1879 г.) той бива назначен за председател на Софийския губернский съд, и в качеството си на такъв той участва в учредителното народно събрание в Търново за изработване конституцията на Българското княжество от 10 февруари 1879 г. до 10 април 1879 година.

*

* *

Той бива избран за секретар в събранието и се проявява веднага като блестящ оратор. Когато в събранието (на 27 февруари) се избира комисия за отговор на тронната реч, става дума и за съставянето на един мемоар, в който да се изкажат желанията и болките на българския народ заради неговото разпокъсване. По този повод Стоилов е държал първата си реч, която произвеждаме в съкращение.

„Ние, казва Стоилов, трябва да изкажем преди всичко своята дълбока признателност към своя Освободител. Но в този благодарителен адрес трябва искрено и ясно да изкажем и болките и опасенията си.“

„Голямо вълнуване се забелезва между представителите, събрани тука. Всички виждат, че черен облак виси на небосклона на отечеството ни. Това безпокойствие е следствие от безпокойството, което обладава целия народ.“

„Нека погледнем малко наоколо си, за да видим, какво е положението.“

„Най-напред Балкана, дето е гнездото на ония, които от ранно време посветиха живота си на народната идея, на народната свобода, е предаден на турските гарнизони – на едни елементи,

надеждата на които е грабеж и разорение. А идем ли по-надалеч в тая красна земя, върху жертвите на която се създаде нашата свобода, но на която се запрещава да носи името „България“, нашите стракове се потвърждават още повече. Людето, които обитават тая земя са наши братя. Те са били вече свободни и съединени с нас. Те не могат да бъдат щастливи, ако им се отнеме това, що са имали. Ето защо кървави сцени са започнали там, дето освободителните войски са се изтеглили. Това, което се прави сега само в един край, утре ще се прави всъде. Тези отцепени места ще бъдат гнезда на трайни възстания.“

„Преминем ли от тук в Македония, зрелището е неописуемо. И там има вече поборници и герои на народното единство; но там тоже се повтарят в по-голям размер сцените на Батак и Перушица. Неволно си мислим, че стиховете на безсмъртния Данте над входа на ада са писани за Македония:

„Чрез мен тук влязват в скръбни град,

Чрез мен влязват в мъка вечна.

Чрез мен отиват към род,

За винаги който е изгубен.

Надежда всяка тука оставете

Вий, що тук влязвате чрез мен“.

„Да, безнадеждна е съдбата на македонците.“

„Това става на южните ни граници; що се върши на западните и на североизточните, не ще да ви разказвам, защото мисля, че и туй е доста.“

„И следствията от всичко това ще теглим ние българите от Княжеството. За да се защитаваме, ще трябва да държим много войски и постоянно ще сме наводнени от беженци, наши братя, които ще дохождат да търсят при нас прибежище.“

„Може би нашите бъдещи политици да постъпват с благоразумие, с осторожност, с хладнокръвие и ще мислят, че равнодушието, стоическото равнодушие спрямо страданията на своите братя е политическа добродетел. Но народът, ние, които сме част от този народ, никога няма да можем да бъдем хладнокръвни, ни-

кога няма да престанем да чувствуваме неправдата, която е направена на народа ни, никога няма да престанем да питаем мислите, изказани в мемоара ни, подаден до великите сили.“

„За това, като отправяме нашия благодарителен адрес на Царя-Освободителя, нека му кажем и тия наши опасения. Та не само до нашия освободител, а и до другите велики владетели, чиито просветени държавни мъже в столицата на едно велико царство скроиха днешното ни положение, може да се отнесем с един адрес. Нека кажем и тям своите опасения.“²

*

* *

По-нататък в учредителното събрание Стоилов взима думата, когато се разгледвал въпросът за административното деление на княжеството, и когато се отваря дума за положението, което трябва да заеме българската църква. По първия въпрос Стоилов е изказал следното мнение за самоуправлението на общините:

„Искам развитието на самоуправлението в тия общини, или административни единици, защото то ще бъде силата на нашия народ и здрава основа за неговото бъдеще развитие. Трябва да оставим на тия единици да вършат самостоятелно своите домашни работи, а не да чакат всичко от правителството. Ние трябва да гледаме да се развият у нас много центрове на политически и обществен живот. Нашето отечество трябва да съставя едно цяло, но в същото време да гледаме да съставим отделни центрове, които в миниатурен вид да представляват цялото“.

По втория въпрос, за църквата, Стоилов се е изказал, както следва:

„След падането на българското царство църквата е служила за запазване единството на народа ни и в последно време за въз-

---

² На следното заседание на Събранието се съобщава от императорския руски комисар, че то не трябва да се занимава с подобни въпроси; и по-нататък в събранието не се отваря дума за мемоар, какъвто е предлагал Стоилов да се отпрати до руския цар и до другите велики владетели.

раждането ни политическо. Като организираме Княжеството, трябва да организираме и църквата си. Тая длъжност ни се налага толкова повече, защото църквата ни в политически разединеното ни отечество ще служи за единство между отделните части на народа. Чрез това единство ще се запази и нравственото единство на народа. Ще има такива места, дето на духовните лица ще гледат като на утешение. Уреждането на църквата в Княжеството и запазването на единството никак не си противоречат. Ние желаем да имаме една църква и тук, и в Тракия, и в Македония. Нейното управление ще бъде в ръцете на върховната власт, дето тя и да бъде. Това не трябва никак да задава страх никому, защото тия разпореждания са основани на един акт (Берлинския договор), който наистина не е мил на българите, защото им е направил голямо зло, ала параграф 62 от тоя договор утвърждава народното ни единство. Които са подписали трактата, са се задължили да бдят строго над неговото изпълнение. Ако се появи отдето и да било пречка за това, ние с пълно право ще кажем на силите: вие се показвате строги блюстителни на трактата, когато той ни налага неща в наша вреда, бъдете такива и в дадените ни от него църковни права. Трябва да се приеме формулата на св. Преславски в това уверение, че нашето духовенство, което е водило народа ни в най-мъчните времена, ще ни води и сега по пътя на единството⁴³.

*

* *

След изработването на конституцията и след избирането на първия български княз Александър, Стоилов бива избран за член на депутацията, която била натоварена от народното събра-

---

³ Симеон Преславски е предложил следната формула: „Българското княжество от църковна страна, като съставлява неделима част от общата българска църква, подчинява се на Св. Български Синод, върховното началство на българската църква, дето и да се намерва. Чрез това върховно началство Княжеството съхранява единството си с Вселенската Възточна църква в всичко, що се отнася до догмите за вярата“.

ние да поднесе на първия български държавен глава акта за избирането му. С другарите си от комисията Стоилов заминава за Ливадия, дето по онова време се намирал новоизбраният княз Александър на госте на руския цар. В Ливадия младият и интелигентен българин се тъй много понавил на княз Александра, че той го задържа при себе си от начало като частен секретар, а после и като началник на политическия му кабинет.

В качеството си на частен секретар Стоилов придружава княз Александра при посещенията на дворците в Берлин, Виена, Лондон, Рим, Париж и Цариград. И при дохождането на княза в България, той беше най-близкия свидетел на народното въодушевление при неговото посрещане в Варна, Търново, Сливен, Плевен, Ловеч, Орхание и София.

*

* *

Първите дни за младото княжество са били извънредно мъчни. Семето на партизанските вражди е било посято още в учредителното народно събрание. Демагогията, от която България и днес изнемогва, се е ширила безогледно. Проповедите против всякакъв авторитет и всякаква власт в страната още от тогава водят своето начало. Стоилов таи в душата си една мечта, едно пожелание, да види своя народ в пътя на истинския напредък. Той, както пише в дневника си (23 ноември 1897)⁴, кани владичите „да станат подпорите на трона, защото те нямат светски нагласи и могат да помагат на държавния глава с думи и дела; те познават хората и трябва да му казват какви са“.

Но той разбира още от самото начало, колко пакостно ще се отрази върху управлението на страната отровата, която се разлива всред народа от безсъвестни демагози.

---

⁴ Тия и другите по-интересни извадки от дневника на покойния д-р Стоилов дължим на любезността на неговите наследници.

Ето какво бележи той в дневника си още на 5 октомври 1879 г.:

„Срещането с народа и виждането на прекрасните му качества ми даде вяра в неговото бъдеще и ме въодушеви с възхищение и любов към него. В същото време, когато виждах простотата и наивността на този добър народ, не можах да не скърбя и даже се отчайвах понякога поради безсмислените действия на тия, които развъртават народа с лъжливи теории и гибелни мисли. От много села в видинския окръг се подадоха на княза прошения, с които се оплакват от високите заплати на чиновниците, от данъците, десетъците, рублата и пр. Тъй като не могат да пишат, простотията им показва, че са научени от други. Тъй за съжаление се развъртава народа и се подкопава авторитета на всяка власт“.

*

* *

При подобна агитация са били произведени законодателните избори за първото народно събрание. Те дават едно болшинство против консервативното тогавашно правителство. Това се узнава, едва след като се свиква народното събрание. Тогавашното правителство си подава оставката. Събранието е настроено не само против правителството, а и против самия държавен глава, който симпатизира на консерваторите. Князът е слисан. Той живее, както бележи Стоилов в своя дневник (Българска мисъл, год. I, стр. 14) с мисълта да абдикира, тъй като бил убеден, че с тази система на анархия и ласкание страстите на народа, последният може само да се деморализира. Той предпочитал да абдикира, отколкото да гледа, как страната отива към пропаст. От руска страна има двама представители, Давидов от страна на руското правителство и Шепелев от страна на руския цар. Първият съветва да се разтури събранието, а вторият е на мнение, че разтурянето на камарата ще хвърли страната в неизвестност. Представителите на други велики държави поддържат настроението на княза срещу болшинството, и той не доумява на какво да се реши.

Стоилов действува като помирител. По негов съвет и настояване князът опитва да състави смесено министерството от либерали и консерватори. Кандидатите за министри на княза от страна на консерваторите са Греков и Начевич. Тях либералите не искат да приемат по никой начин. Те обаче ценят високо Стоилова, който също минува за консерватор и изпращат до него Цанков да го кани за министър. Ето как предава сам Стоилов в дневника си (Българска мисъл I. 19) тая среща с Цанкова, която свидетелствува за престижа, с който се е ползувал Стоилов още тогава, когато е бил на 25 години:

„За да покажат, че нямат нищо против консервативния принцип, те ми предлагат министерството на външните работи и ме оставят свободен да задържа и сегашната си длъжност; дават ми честна дума с подпис, че ще остана до тогава, докогато и те бъдат министри, че мой колега ще бъде Гешов и че, ако приема, може да ми дадат още едно министерство и даже председателството на министерския съвет, при това министерството, което аз бих показал. Отговорих, че не мога да напустна сегашната си длъжност, и че не мога да приема, защото съм необходим за длъжността, която заемам – това предложение ми изглежда да е против престижа на княза; те направиха всичко, за да намалят прерогативата му, а аз считам за свой дълг да бдя, тази прерогатива да остане непокътната“.

По-после и Каравелов убеждавал Стоилова да приеме министерството на външните работи, като задържи длъжността си, ала и нему Стоилов заявил, че не може да се съгласи, и предложил вместо Греков и Начевич, за които либералите не искали да чуят, да се съгласят да приемат в кабинета Икономов, Гешов и Климент.

За да се види как самият княз е гледал на Стоилова, предаваме, какво той бележи в дневника си веднага след горното за разговора си по въпроса с княза:

„Разправих на княза това, което Цанков ми беше говорил. Н. В. беше против. Каза ми, че гледа на мене като на български Гамбета, че сега имам голямо влияние и пълното негово доверие;

че за да може да ме вземе в Петербург, не ми позволява да приема; че се надява аз да играя голяма роля в отечеството си; че вижда в мене бъдещето на България: затова не би трябвало да приемам, а едва след като се сменят едно две правителства, и се въведе новата конституция, тогава чак трябва да поема работите, и то за да ги ръководя с всичката си сила“.

*

* *

В 1881 година княз Александър Батемберг доби от Свищовското народно събрание пълномощие за седем години, да „издава укази, с които да се създават нови учреждения, да се въвеждат подобрения в всичките клонове на вътрешното управление и да се обезпечават на правителството редовното извършване на неговата служба“. По същото това пълномощие княз Александър добиваше „право преди изтичането на седемте години на пълномощието да свика великото народно събрание с единствената и нарочна цел да прегледа конституцията въз основа на създадените учреждения и добрия опит“. За да улесни княза в тая негова задача, Стоилов прави едно подробно изложение до него, писано на френски и запазено в оригинал в неговата архива.

В тоя мемоар, на полетата на който княз Александър е правил собственоръчно своите бележки, Стоилов дава мнение, как трябва да се уредят всички отрасли на управлението.

Интересна е в това изложение характеристиката, която се дава в увода на нашия народ. Според Стоилова, нашият народ е „надарен с изрядни качества, но чуждото владичество над него го е свикнало да презира властта, да я смята като свой враг, като един вид наемател; и тая власт, тъй малко симпатична, не е имала никаква морална опора в народа, никакъв идеален характер; тя се е поддържала чрез материалната сила. Когато принципът на народността става политическа система в Европа, и особено след войната на Русия на изток, националното чувство на нашия народ се пробужда, и първата негова работа е да започне борба срещу

историческия авторитет на цариградския патриарх. Лицата на чело на това движение прибягват до всички средства, за да успеят. Скоро след това борбата се разширява и пренася на политическа почва... И в тая борба борците не са били твърде скрупулезни в избора на средствата... Поради това, политическата история на възраждането българско представя движение на разрушение и развива на народа отрицателни традиции. Това е до толкова вярно, че дори Екзархията, която всеки българин е ценил и е трябвало да поддържа, след своето учредяване започва да упада“.

Според Стоилова, всичко това е трябвало да се има предвид при учредяването на българската държава, и да се вземат мерки, които „оставяйки поле на добрите качества на народа, ще неутрализират отрицателните тежнения и склонности и по тоя начин ще създадат солидна основа за политическото развитие на народа“. Това, според Стоилова, не станало. „Вместо това създава се едно управление, което не е нищо друго освен секретарият на парламента, и един държавен глава – като председател на тоя секретарият, нещо като почетен председател на една република“. По-нататък все в увода Стоилов посочва с факти, до какви лоши последици се е дошло при това управление и посочва, какво би трябвало да стане, за да се премахне злото.

„Трябва, каза той, да се скъса с старите турски традиции, според които в всичко правителството е криво, и всичко, което властта върши, е следователно несправедливо, защото иде от горе“. Конституцията трябва да се измени, трябва да се създадат учреждения, необходими и пригодни за нуждите на страната. Трябва да се създадат закони за всички области от обществения и частен живот, съгласно с народните обичаи, които заслужават да се запазят, като се гледа в всичко център на тежестта да бъде правителството. И всичко трябва да се извърши без загуба на време. Работата трябва така да се организува, че всяка седмица, всеки месец, всяка година да се отбелязва един етап от организация и консолидиране. В търговията, в индустрията, в предприятията, в границите на законността и интересите на държавата трябва да се

облагоприятствуват българските поданици. Това ще бъде най-доброто средство, учрежденията, които ще се създадат, да хванат корен, и да се въведе ред в страната.

По-нататък в мемоара Стоилов предлага и конкретни мерки:

Правителството трябва да бъде хомогенно и солидно. Трябва да се тури край на клатушканията и компромисите, и да се не държи сметка за личностите. Още при своето съставяне едно правителство трябва да формулира на книга своето гледище и начин на действие по всички важни въпроси. Пътят му трябва ясно да бъде начертан предварително. Само тъй правителството може да действа като един човек. Принципите на всеки законопроект и на всеки по-важен въпрос трябва да минат през министерския съвет. Решенията на министерския съвет трябва да бъдат задължителни за всеки министър. Назначението на лица за по-важни служби, като окръжни управители, председателите на съдилища, финансовите чиновници, училищните директори и инспектори, дипломатическите агенти и пр. трябва да се обсъжда и решава от министерския съвет. В изпълнителната власт трябва да има – силна и разумна централизация. Държавният съвет трябва да бъде напълно солидарен с правителството.

За да се постигне целта на Свищовското велико народно събрание от 1881 г., която е била да се създадат учреждения и закони, въз основа на които да се пристъпи към изменение на конституцията, Стоилов препоръчва да се издаде един указ върху конституцията, в който да се изброят ония членове от конституцията, които остават в сила. А за материята, до която се отнасят останалите членове, да се изработят закони и създадат учреждения, които ще послужат като основа за изменението на конституцията. Ето кои членове от конституцията препоръчва Стоилов да бъдат изменени: чл. 79 за печата, чл. 82 и 83 за правото на събрания и сдружения, чл. 85 за народното представителство, чл. 86 за състава на народното събрание, чл. 106 за правото на народното събрание да избира анкетни комисии, чл. 118 за необходимостта да се утвърждават гласуваните закони, още докато събранието заседава, чл. 144 за състава на великото народно събрание, чл. 148

за върховните учреждения на правителството, чл. 161 за числото на министерствата и чл. 6, 19 и 58, които фактически били престанали да съществуват.

Според Стоилова, народното събрание не трябва да се състои от толкова много депутати. Достатъчно е да се избира един народен представител на 30,000 жители. В такъв случай по онова време народното събрание не е щяло да бъде повече от 70 души народни представители. Стоилов мисли, че истинско народно представителство за България ще се получи по двойните, а не преки избори. На това мнение са били и нашите освободители, които са наредили по този начин да стават изборите за окръжни съветници, окръжни ковчезници и съдебни заседатели. Първите избиратели (Urwähler), за които ще се изисква известен ценз, ще познават много добре лицата, които избират. Това ще бъдат лица, които имат известна репутация между своите съграждани. Тъй избраните подгласници ще се съберат в едно централно място и ще изберат народните представители, без да се влияят от натиска на демагогията и на властта.

Стоилов препоръча да се вземат особени грижи за създаването на едно здраво и независимо чиновничество по образа на германското. Едно честно, усърдно, дисциплинирано чиновничество, проникнато от дух на своето корпоративно достойнство, той смята, че би могло да упражнява много по-силен контрол против произволите от самото народно събрание. По-нататък в доклада си Стоилов посочва и как би могло да се създаде такова чиновничество.

Като говори за разните министерства, Стоилов туря на първо място министерството на общите сгради. Постройката на шосета и пътища ще се почувствува много добре от населението. За обществените учреждения и дори училищата в селата трябва да се приготвят планове. Но главната грижа на това министерство трябва да бъде за постройката на железници. Берлинският договор задължава България да построи железопътна линия за Цариград. Обаче държавата трябва да се погрижи и за една линия

трансверсална от София към Русе и Варна. Докато линията Цариброд-Вакарел, строена по задължение, ще има малко икономическо значение и ще тури страната в зависимост изключително от Австрия, линията от София към Русе и Варна ще бъде чисто народна и от голямо икономическо значение. През нея ще стават главните съобщения и износът на България, чрез нея двете части на княжеството ще се съединят, като ще се премахне икономическото осамотение на западната част на княжеството, и ще се създаде пряка връзка с Русия. Тая линия Стоилов препоръча да се построи и почне да се експлоатира едновременно с австрийската (Цариброд-Вакарел). За тая цел трябва да се поиска от Русия субвенция. Стоилов препоръчва още тогава да се откупи Хиршовата железница.

Министерството на общите сгради тогава се грижило и за земледелието, индустрията и търговията, и Стоилов препоръчва мерки и за тях.

Като говори за министерството на вътрешните работи и за министерството на финансите Стоилов изтъква, че слабата тяхна страна е в персонала, в качеството на служещите, които заслужавали малко доверие, и препоръчва мерки за подобрене на положението.

Стоилов отдава в своя мемоар голямо значение за онова време на министерството на външните работи и изобщо на отношенията на правителството с чуждите държави. Княжеското правителство трябва да докаже на представителите на чуждите държави и на всички чуждестранци, с които дохожда в съприкосновение, че България не е ориенталска държава, че тя е скъсала с старите ориенталски традиции. То трябва да създаде за княжеството едно положение, което ще се уважава от другите държави и ще се смята за елемент на ред и стабилност в Балканския полуостров. Само по тоя начин ще спечели доверието на Европа.

Като говори за отношенията с нашите съседи, Стоилов препоръчва сближение с Сърбия, като се разрешат на първо време въпросите за положението на граничните населения. После той

препоръча едно митнишко съглашение, като се създаде положение, каквото съществува между България и Източна Румелия, един вид Zollverein (митнически съюз). По-нататък, като се има пред вид, че съществуват земи, върху които и двете държави по необходимост ще трябва да се разширят, трябва да се определи сферата за действие на всяка от тях. С това ще се премахнат всички причини за недоразумение.

Като говори за Ромъния, Стоилов препоръча, княжеското правителство да има за свой дълг, да повдигне там у българските колонии дух национален. В Добруджа трябва да подпомага и покровителства училищата. Колониите ще бъдат в наши ръце като средство за въздействие върху Ромъния.

По отношение на Турция Стоилов препоръча сближение и приятелство като най-добрата политика. С благосклонност от страна на Високата Порта, била тя дори привидна, ние ще успеем много по-лесно в нашата национална политика. Делото ни ще се улесни значително с нашето държане спрямо мюсюлманите в България. Това население заслужава особено благоразположение. Трябвало би в администрацията да се привлекат и турци. Добре би било да се отвори в Шумен турска семинария, да приготвят учители (ходжи) от местни турци, та населението да не дири такива от Цариград, отдето ще получават наставления и ще бъдат фанатизирани.

Министерството на външните работи трябва да има точни и редовни сведения за онова, що става в Румелия и Македония, като не пропуска случая да тика напред националната политика, и да дава да се разбира, че центърът на тежестта на българската политика се намира в София, а не другаде. Добре е в Румелия да се издържа един вестник, който ще изразява мненията на княжеското правителство, а в Цариград покрай екзархията и дипломатическото агентство да се засили българската колония. Трябва да се внимава в избора на учителите, които се изпращат в Македония – те трябва да възпитават в национален дух и в преданост към Негово Височество, който е единственият шеф на всички българци. Едно сближение се препоръча и спрямо гърци и албанци.

Няма съмнение, казва Стоилов в мемоара си, че главната опора на българската политика трябва да бъде в Русия. Княжеското правителство трябва винаги да се съобразява с възгледите на своите освободители. Добре е сношенията да се водят не само чрез дипломатическото и императорското агентство, а и чрез собствен представител в Русия, което ще направи правителството по-независимо в неговите постъпки и ще му бъде полезно в много отношения.

В обязаностите на външното министерство трябва да бъде да ръководи и осветлява общественото мнение в страната чрез печата. То може косвено да вдъхновява един орган, който да подготвя общественото мнение за мерките на правителството и да ги осветлява. Външното министерство чрез свои редовни кореспонденти и чрез връзки с външния печат трябва да осветлява и чуждото обществено мнение.

Правосъдието има нужда изцяло от реформи. Трябва да се приготвят закони за гражданско и углавно съдопроизводство, търговски закон, наказателен закон, закон за недвижимите имоти, за ипотеките, за анонимните дружества и пр. Трябва да се ускори правораздаването, защото много се говори и пише за злосторства и злоупотребления, а досега никой не е наказан.

Като говори най-накрая в мемоара си за военното министерство, Стоилов изтъква, че в това министерство има нещо деликатно и твърде опасно, защото неговата задача е не само да обучава войници, а и да възпитава и да създава традиции. И че най-малката грешка може да има най-сериозни последствия. Главният елемент на дисциплината в войската е моралната сила, моралният авторитет. Трябва да се обърне внимание на младите офицери-българи. Тия офицери трябва да се проникнат от мисълта, че Негово Височество държавният глава се грижи за тях, и че те в неговото лице имат силна опора. При избора на руски офицери, които на онова време имаха главните служби в армията, Стоилов препоръчва да се взимат лица, които са участвували в войната и които познават България още от време на войната.

В този мемоар нека отбележим, че Стоилов поставя Българското книжовно дружество, чиято дейност той и Иречек са взели грижата да бъде възстановена след краткото му съществуване в Браила, като важен фактор в културното развитие на страната; в него той вижда бъдещата българска академия на науките и препоръчва покрай него да се основе и народен музей, като се предвидят в бюджета суми за археологически изследвания, които ще възбудят народна гордост и истински патриотизъм. Все в този ред на мисли Стоилов препоръчва създаването на музей минералогически, ботанически и зоологически. Препоръчва да се дават награди за добри оригинални съчинения или преводи.

Мемоарът свършва с следните думи: „Евангелието казва, че много ще се прости на тия, които са много обичали. В политиката това може да се предаде с израза, че много ще се дължи на ония, които много са работили“.

Ние предаваме съвсем на кратко главните и характерни мисли на мемоара. Той заслужава да се прочете изцяло, когато бъде обнародван. Ние се спрехме в нашия кратък очерк върху него, колкото да посочим, колко всестранен държавнически интерес е имал Стоилов, още преди да е достигнал тридесетгодишна възраст, като началник на политическия кабинет на княз Александра.

*

* *

На 14 януари 1883 година Стоилов бива назначен за министър на външните работи и изповеданията и главен управител на пощите и телеграфите в полномощенския кабинет, който се е председателствувал от руския генерал Соболев. На поста си той остава само до 3 март същата година. Но и в това късо време той е имал случай да се прояви с своя държавнически ум. В Берлинския договор е постановено, че една комисия от крайбрежните дунавски държави ще има да изработи правилника за полицията и плаването по Дунава. Въз основа на това постановление

България се е считала в правото си да взима участие в всички съвещания по въпроса за Дунава. И наистина при първите опити, да се уреди въпроса за свободното плаване по Дунава, България е давала своето мнение, без да се постигне окончателно споразумение. Съвсем изненадейно обаче великите сили свикват конференция по дунавския въпрос в Лондон, без България да бъде уведомена за това. Нещо повече: когато България заявява, че и тя трябва да бъде представена в конференцията, ней се отговаря, че тя няма да се приеме в конференцията, но че ѝ се дава право да представи своите интереси посредством турския посланик. По този повод се прави запитване в народното събрание, и м-р Стоилов обстойно обяснява, как стои въпросът, и изтъква правото на България, да участва в всички съвещания по въпроси, които засягат Дунава в международно отношение. Между другото всред шумни ръкоплескания той е направил следното изявление, съгласно с което в последствие на България се призна правото:

„Как може, заявява той, България днес да се принуди да приеме решения на една конференция, в които се решават работи, засягащи нея, без нейно знание и съдействие. Това може да се допусне, само когато малките държави се признае, че са парияс и че върху техните съдби може да се решава, без да се питат... Щом обаче признаваме началата на международното право, началата на божествената правда, народите сами да управляват своите съдбини, тогава българското правителство има право да иска да се чуе гласът му, когато се решават съдбините на България... Ние съзнаваме, какво имаме право да искаме и да чакаме, и в това сме силни... И за нашия народ има в бъдеще запазена една съдба поцветуца и по-добра от сегашната... Ние чакаме и ще чакаме с търпение, защото нашето търпение се поддържа от вярата в неизбежното изпълнение на предписанията на Провидението... И аз мисля, че всеки ще намери съвършено справедливо нашето искане да не останем чужденци в собственото си отечество“.

*

* *

Оттеглянето на Стоилова от пълномощенския кабинет на руския генерал Соболев заедно с Начевича, Грекова и Теохарова е било една демонстрация срещу руските генерали-министри, които са искали да станат пълни господари на страната. Как са гледали на княжеството тогава руските генерали, се вижда от следните изявления на генерал Соболев пред една депутация, които намираме възпроизведени в в. Марица от 8 февруари 1883 г.

„Чудно ми е, казал генералът, как някои от първите хора забравят за жертвите на Русия за България и смятат, че русите, които са оставени напред в България или изпроводени сетне, стоят с егоистична цел. Вие не трябва да забравяте, че Русия е освободила България и че тя трябва да помогне и на нейното устрояване. Не трябва да забравят нито либерали, нито консерватори, че Русия няма да гледа нито едните, нито другите, тя ще гледа само за доброто на българския народ, макар водителите на либералите да казваха едно време: не щем ти ни меда, ни жилото, и макар водителите на консерваторите да казват днес тези Цанкови думи, само по други начин и в друга форма“.

При такова настроение руските генерали-министри дохаждат в стълкновение не само с своите другари министри – консерваторите, а и с самия държавен глава. Княз Александър намира спасение в възстановяването на конституцията, при което генералите напушат България. Съставя се ново министерство под шефството на Драган Цанков, в което влиза (7 септември 1883 г.) и Стоилов като министър на правосъдието. Под натиска на либералната партия Цанков се принуждава да вземе в кабинета си вместо консерваторите – либерали, и Стоилов напуска министерството на 1 януари 1884 г.

*

* *

След изборите за ново народно събрание либералната партия се разделя и Цанков бива заместен от Каравелова. Наскоро се обявява съединението на Източна Румелия с Княжество България. Една печална истина е, че тоя акт не се одобри тогава от видни партийни хора в България поради това, че бил извършен без предварителното съгласие на Русия. Ала Стоилов при всичко, че по възпитание и разбиране не можеше да симпатизира на Каравелова и неговите приближени, не само одобри извършения преврат, но и като офицер в българската армия взе участие в сръбско-българската война. Ето какво намираме забелязано по тоя повод в неговия дневник от 10.ІІ.1886 г.

„Ако сме съдействували, ако сме се притекли на помощ, то не го сторихме, за да услужим на правителството, но само и изключително, защото отечеството изискваше това, защото беше в опасност и всеки имаше възможност да помогне както и колкото можеше. Аз лично постъпих в войската, защото това ми се указа като най-скромния, най-безпретенциозния начин да докажа своето съчувствие към идеята за съединението, и от друга страна никой не може да жертвува за общото дело повече от живота си.“

*

* *

Както е известно, Русия не можеше да се противопостави на съединението. Но руският цар, след като княз Александър се раздели с руските генерали, и се присъедини към съединението, макар да бе дал дума, че ще се погрижи да отклони този акт, не искаше да се помири с княза. Тъй се дойде до детронирането на последния по почин и съзаклатие на няколко български офицери, за да се угоди на руския цар.

Макар и възвърнат в България, княз Александър предпочете да се откаже от престола и напустна България, като назначи на 26

август 1886 г. регенство и състави министерство под шефството на Радославова, в което влизаше и Стоилов като министър на правосъдието. На 29 юни 1887 г., когато Радославов влезе в стълкновение с регенството и си даде оставката, Стоилов бе назначен за министър председател, като запазваше и министерството на правосъдието и стана управляващ на министерството на финансите.

По това време Стоилов заедно с Д. Греков и К. Калчев обиколи европейските дворове, за да очертаят положението в България, да изразят желанията на народа и да молят заедно бързо разрешение на кризата чрез избирането на нов княз. Както се знае, депутацията най-накрая свърши с това, че осигури за българския престол кандидатурата на кобургския княз Фердинанд.

*

* *

Тъкмо тука е мястото да посочим, как Стоилов, като добър българин и дълбок държавник, е гледал на отношенията, които България трябва да поддържа спрямо Русия. Още на 18.XII.1883 г. Стоилов пише в своя дневник:

„Гаранцията на нашата независимост е балансирането между Русия, Австрия и Турция“.

На 22 ноември 1885 г. (след войната с сърбите) той пише пак в дневника си:

„Слух се пусна, че руския цар е издал манифест в полза на българите. Ако това е едно *retour de la politique russe* (обрат в руската политика), княз Батемберг трябва да се възползува; не може до безкрайност да провокираме Русия“.

На 27 ноември същата година той пише в дневника си:

„Съветувам, че трябва да се работи за приближението с Русия; обръщам обаче внимание на това, че може да се изгуби поддръжката на Англия, която е трайна и твърде важна; за това трябва да се предупреди Англия“.

На 6 декември същата година той пише в дневника си:

„Изказах мнение, че Н. В. (княз Александър) трябва да се постараете лично да се споразумее и да държи с Русия, тъй като днешните хора имат за единствена цел, да се държат на власт. Те като виждат, че опасността им иде от Русия, ще пригърнат случая да се приближат с русите и ще станат оръдие на руското агентство зад гърба на Негово Височество“.

На 12 декември същата година той пише в дневника си:

„Князът (Батемберг) ми забележи, че за България най-доброто ще бъде, ако той не бъде добре с Русия, защото русите ще искат само от министрите, що им трябва. Това мнение е изказвал и друг път. Не ми се вижда за основателно, защото князът трябва да ръководи и представлява българската политика“.

На 10 февруари 1886 година той пише в дневника си:

„Ние искаме солидарност с Русия, защото нашите интереси вървят паралелно с нейните. Неприятелството на Русия е опасно за нас. Тя има на Балканския полуостров съществени, жизнени интереси, осветени от една политика на столетия. Който се препречва на пътя на тия интереси, на тия съществени условия на живота на Русия, той ще бъде смазан. Ако ние правим това, отечеството ни е в опасност. Ако Русия си не намери път по мирен и легален начин, тя ще го стори със сила“.

Ала Стоилов, като държал тъй много за солидарност с Русия, винаги е бил ревнив да пази независимостта на България. В същия дневник той ето какво пише:

„Ние вдигаме знамето – България за българите – защото то е единствената гаранция на трайните и честни връзки между Русия и България. Програмата, която днес Цанков проповядва, т.е. руската окупация, е най-голямата услуга, която може да се окаже на враговете на Русия. Тя ще да е най-сигурното средство, да се всели неизцерима вражда между Русия и България, защото руската окупация значи да се унищожи народното самосъзнание, народната история и народните традиции; който отнема от един народ тези неща, той отнема живота му... За да може да съществува солидарност между Русия и България, трябва да се определят отношенията им, да знае всяка границите си, да знае правата и

длъжностите си и тъй да се отмахнат веднаж за всякога причините на недоразуменията“.

*

* *

След дохождането на княз Фердинанда в България състави се ново министерство под председателството на Стамболова. В това министерство (на 20 август 1887 г.) влезе и Стоилов като министър на правосъдието и остана на този пост до 17 декември 1888 г.

Като министър в кабинета на Стамболов Стоилов създаде най-либералния от всички закони за печата в България – закона от 1887 г. С този закон се премахна предварителната цензура, на която бяха подложени вестниците след абдикацията на княз Александра.

„Имаме право, каза Стоилов в речта си при разглеждането на закона в Народното събрание (12.XII.1887 г.), да турим висок образователен ценз за един човек, който би поискал да бъде издател и редактор на вестник или списание. Това може би щеше да е и полезно. Ала ние не го сторихме, само за да не би имало нито сянка от ограничение свободата на печата. Ние не турихме никакъв ценз, а оставихме всеки пълнолетен българин, който се радва на граждански и политически права, да може да издаде и пише вестник. По-широк възглед не може да съществува... Наказания се предвиждат само за престъпни деяния, каквито се предвиждат и в конституцията.“

Останаха исторически и са се изтъквали не един път от наши политици и следните думи на Стоилова за печата, казани в същата реч:

„Всичката борба, която е ставала в Европа за свободата на печата, се е ръководила от тая благородна мисъл, че там, дето се сблъскват идеите, или дето се шракат тия идеи, там изкоква истината. И нашето желание, желанието на тия, които са правили конституцията, е било в България да има повече свобода на сблъск-

ване на идеите, на критиките, на осветленията в истината и на тая свобода никакви граници не се налагат с тоя закон. Но трябва да признаем, г-да представители, това що е вършено до сега у нас. От освобождението на България досега, питам съвестно, колко въпроси има, които печатът може да се гордее, че е осветлил, че е създал; колко въпроси ни е извоювала тази свобода на печата, за колко въпроси има да кажем, че благодарение свободата на печата можахме да се осветлим в тях? Печатът е бил само средство да се хвърля кал в лицето на хората“.

*

* *

Стоиловата душа се е противила на всякакво насилие. И той не могъл дълго време да остане в кабинета на Стамболова, който малко по-малко почва да прибъгва до насилствени мерки. И Стоилов е дирил случай и повод да се оттегли от министерския пост. Такъв случай му се удава при разискванията, станали в Народното събрание на 7 декември 1888 г. по внесения от него наказателен закон. Когато е бил докладван чл. 157, който гласял, че „който хвали или оправдава престъпление или тогава, който и задето е извършил това престъпление, наказва се с лек тъмничен затвор до една година“, няколко души народни представители се противопоставили на тоя член. Стоилов взима думата като министър на два пъти, за да отговори на критиките. Вторият път Стоилов малко нервно заявява:

„При приготвяне на законопроекта сравнявал съм го с другите закони и мога да ви кажа, че той е най-лекият и най-свободолюбивият, който съществува в цивилизованите държави – в тези държави, дето се защитава свободата не само в Народното събрание, а и в частния живот. Следователно тоя упрек, че законът бил строг, не ме докача никак. И въобще, г-да представители, аз искам да ви кажа, че за приемането на този закон аз нямам никакъв интерес. Ако щете, приемете го. Против моята воля се намирам на министерския стол. Това, вярвам мнозина представители го зна-

ят; но намерил съм се веднаж, трябва да направя това, което съм мислил, че е най-добро за България. Ако щете, приемоте го, ако щете, отхвърлете го! Аз ще бъда доволен, ако го отхвърлите, защото ще ми бъде драго да изляза да се ползвам от свободата на един свободен гражданин. Не приемам да се прави упрек на една работа, в която са работили 10–12 души от най-добрите наши съдии. Не приемам такава една работа да се подозира в партизански съображения. Членът, който се разисква, освен в закона за печата, който е приет от вас, г-да представители, съществува и в всички други законодателства. Действително може този член криво да се приспособява, ала това е работа на съдилищата. Не само у нас, но и в най-съвършените държави по някой път законите криво се приспособяват, ала за това министърът не може да бъде отговорен“.

Подложен на гласуване, болшинството гласува против тоя член. Тогава Стоилов става и заявява, че счита за полезно, да оттегли закона. След няколко дена той си дава оставката заедно с Начевича, от което може да се заключи, че болшинството на Стамболов по свое желание или по внушение е желало да се отърве от умерените елементи в кабинета. Княз Фердинанд, като приема оставките, е сметнал за добре да отправи до двамата министри специални писма, обнародвани в държавен вестник от 17 декември 1888 г. В писмото си до Стоилова той казва: „Като съжалявам, че се разделям с Вас, изразявам Ви Моята сърдечна благодарност и признателност за осемнадесетмесечната Ви плодотворна деятелност като министър-председател през време дохождането ми и министър на правосъдието“.

*

* *

Излязъл да се ползува от свободата на един честен гражданин, както е заявил в народното събрание, Стоилов не е могъл да се ползува в същност от тая свобода; защото тогавашното управление взе всички мерки, за да се задуши всяка опозиция

срещу него по легален път. И настана време, когато всякаква партийна дейност, насочена против правителството, замря. И всички български политици, несъгласни с създаденото положение, трябваше да пасуват – едни като емигранти, други лишени от свобода за действие вътре в страната. Едва в края на 1893 година се почна агитация срещу режима чрез в. Свободно слово. В кръжока около този вестник беше и Стоилов, без да взима особено активно участие. В това време през м. февруари 1894 г. той се яви в касационния съд в София да защитава митрополит Климент, който бе осъден в търновски окръжен съд на вечно заточение и в апелацията на 3-годишен тъмничен затвор. Неговата защитна реч е била блестяща, но за съжаление тя не е запазена, защото не е била възпроизведена нито изцяло ни от част в тогавашния опозиционен вестник Свободно слово, а не се намира и в архивата на Стоилова, който винаги е говорил по бележки, без да си пише речите. От следната извадка обаче от едно писмо, отправено от Стоилов на 15/27 февруари 1894 г. до неговия шурей в Лондон, г. Петко Тъпчилещов, се вижда много ясно, как Стоилов е гледал на делото, заведено срещу митрополит Климент:

„Въпросът ти, защо съм поел да защитавам митр. Климент ми се видя странен. Отговорът ми е: 1. Защото трима от четирите синодални митрополити ме молиха да сторя това; 2. защото е едно право дело; 3. защото като човек и адвокат считам за своя длъжност да защита един гражданин, онеправдан и злоупотребен по един най-възмутителен начин, и 4. защото моето минало ми налага за длъжност, да защита докачената ни православна църква и опозорения сан на един кириарх на тази църква. Ако В. Пр. Климент е извършил някое престъпление в минали времена, защо не го съдиха тогава, ами сега за една християнска проповед, държана в църква го позорят и скандализират! Що се касае за делото: прокурорът даде заключение, че трябва да се касира, защото има съществени нарушения. Съдът се оттегли на съвещание и остана съгласен да го касира, като отложи резолюцията (прочитането на резолюцията) за сутринта. Научава се правителството, стяга ги и на другия ден изнесе съвсем противоположна резолюция. Всички

са възмутени. Това показва колко долу е паднало отечеството ни нравствено. Защитата, както ти писах и по-преди, изпълни задачата си по един блестящ начин!“

А в своя дневник на 9 февруари 1894 г. Стоилов пише:

„Прочете се резолюцията, с която се оставя без последствие касационната жалба на Митр. Климента“.

„Зная безхарактерността и подлостта на нашите съдии, но че те са паднали толкова низко, не предполагах! Позор за правосъдието!“.

След прочитането на резолюцията д-р Стоилов се е изказал твърде зле за Кас. Съд. Той считал за недостойно да се явява да пледира пред този съд, и до края на живота си не се яви втори път пред него.

*

* *

Когато се наложи оттеглянето на Стамболова от властта на 14 май 1894 г. след осемгодишно суаво управление, през което гражданската свобода в страната беше сцепендирана, държавният глава избра Стоилов да застане на чело на държавата при всеобщо одобрение на гражданството. Държавният глава беше поздравен за тоя избор с 12 хиляди телеграми вътре в страната и 110 телеграми на учещи се в чужбина българи. Една 50-членна депутация от софийски граждани, изхождащи из всички политически среди и дотогавашни партии, без Стамболовата, се яви пред държавния глава, та му благодари, за дето е свалил дотогавашния шеф на правителството и му изказа доверието, което гражданството има към неговия заместник. И наистина само Стоилов с своя благ и чистосърдечен характер, с своя горещ и постоянно буден патриотизъм, просветено схващане интересите на отечеството, примерно търпение при преследване гонимата цел, пълно отсъствие на страсти, тъй гибелни при служене на отечеството, и строга справедливост – можеше в онова време да запази държавния кораб от бури и сътресения, които не са били редки в исто-

рията след сгромолясането на един потиснически дълготраен режим, какъвто беше Стамболовият. Стамболов бе успял да си създаде множество ожесточени врагове между всички среди, жадни за отмъщение. И само Стоилов с своя политически такт и съобразителност можа да запази реда, и да възстанови нормалния конституционен живот без сътресения.

*

* *

Първата негова грижа беше да създаде нова обществена сила. Той не се свърза с ни една от дотогава съществуващите партии, а се опита да състави нова партия. На 3 юни 1894 г. около 300 души софийски граждани, принадлежащи на разни партии, се събират да обсъдят въпроса за сливането на старите партии в нова. Новата партия се нарича народна. И в. Свободно слово писа на същия ден:

„Днес се извърши едно велико събитие, доброволно и чисто-сърдечно сливане на досегашните и неотдавна враждебни една на друга консервативна, Цанкова, Каравелова и Радославова партии“. Стоилов използва това тържествено решение. То отговаряше и на състава на министерството, в което Стоилов беше взел за другари Г. Д. Начович от консервативната партия, Ив. Ев. Гешов от съединителната румелийска партия, д-р В. Радославов от либералната партия и Д. Тончев от румелийската казионна партия.

Стоилов не е могъл да предполога, че сливането на всички, споменати в решението на софиянци, партии в една партия ще бъде трайно, ала той е бил уверен, че това решение все пак ще му даде възможност да създаде по-нататък една нова обществена сила. Решението на Софийските граждани внесло в страната успокоение и не дало възможност, в време на изборите за бъдещето законодателно събрание да се проявят дребните партизански съревнования.

В тия избори Стоилов си поставя за задача, да дойде в съприкосновение с всички влиятелни лица в страната в разни градове и дори села, и да избере измежду тях местните стълпове на новата партия, независимо от това, към коя партия те са принадлежали до тогава. Партийното обезличаване, което Стамболовият режим беше успял да наложи в цялата страна, даваше възможност на всички, ако желаят, да се приютят без стеснение, че изменяват на своите политически убеждения, в новата партия.

И наистина Стоилов успя да привърже към себе си видните хора почти от всички партии. Той се постави с тях в преки лични връзки в обиколките си през време на изборите и ги задържа като преданни привърженици до края на живота си. Важното, което трябва да се отбележи в случая, е, че той не диреше връзки с разни службогонци, а си спечели симпатиите и поддръжката на хора самостоятелни, които не ламтяха за служба, но които имаха силно влияние в средата, дето живееха.

Още в първата сесия на Народното събрание от Стоилов се отделиха Радославов и Тончев с приятелите си, ала Стоилов имаше вече зад себе си една силна партия, която го подкрепи да управлява с голям успех от 19 май 1894 г. до 18 януари 1899 г. В тая партия влязоха всички бивши консерватори, всички бивши съединисти от Източна Румелия, повечето от привържениците на Цанкова, и доста голям брой от привържениците на Стамболова и ония на Радославова. Въпреки всички твърдения, че това било „сбирщина“, която скоро ще се разпадне, народната партия и досега заима видно място в страната.

*

* *

Как е схващал Стоилов задачите на вътрешното управление в страната, се вижда от следното негово окръжно, издадено след поимането на властта:

„Съставеното на 19 май т. г. правителство при изпълнение възложената нему от Негово Царско Величество мисия, ще се

придържа най-строго о законите на страната и на първо място о конституцията. И такова придържане то иска и от подведомствените си чиновници. Правителството изисква от тях точно, честно и добросъвестно изпълнение длъжностите, които им се възлагат от закона, безпристрастие към всички граждани и справедливост в всички мероприятия. То настоява за строго преследване на всички лица, които са направили свой занаят размирничеството, а така също и на шайките, които са съставени за гонене на гражданите и ограничението на тяхната свобода. Окръжните управители трябва да внушат на своите подведомствени полицейски и административни органи и да им дадат да разберат, че те са служители на една свободна държава, и че тяхната задача е, да изпълняват законите, да пазят реда и тишината и да бъдат полезни на населението“.

И при избора на кандидати за администрацията Стоилов е внимавал да повери управлението на лица, които са давали гаранция, че няма да се увлекат в преследване на отявлените привърженици на Стамболова. Той дори оставил на служба някои от окръжните управители на Стамболова, като Георги Тишев, когото от Пловдив премества в София. А между новоназначените личат висши магистрати и висши общественици като А. Каназирски, когото назначава за окръжен управител в Русе, Венедикт Попов, когото назначава за окръжен управител в Варна, Иван Герджиков, Божил Райнов, Тодор Пеев, Теофан Райнов, Константин Доганов, Георги Минчев, Димитър Загорев и други.

*

* *

Създал мощна обществена сила, на която спокойно могъл да се обляга, първата грижа на Стоилов е била да вземе мерки, България да излезе из ненормалното международно положение, в което тя се намирала през Стамболовото управление. Главната пречка за това беше Русия. Тя смяташе избора на княз Фердинанд за княз на България за незаконен, та не искаше да го признае, и

прекъсна сношенията си с България. Другите държави, макар да имаха свои представители в България и да се сношаваха с правителството, също се въздържаха да признаят княза. На това положение Стоилов поиска да тури край.

Преди да направи обаче каквито и да било опити в тая посока, Стоилов счита за нужно да обясни условията, при които той ще действа с една своя реч в Народното събрание. В тронното слово, с което се отворило новоизбраното след падането на Стамболова народно събрание в месец октомври 1894 година, не се споменувало нищо за външната политика на България. Това се забелязало в комисията за отговора на тронното слово и се изказали пожелания да се даде едно разяснение върху отношенията на България с външния свят. Стоилов се възползува от бележките, направени в комисията, и щом се докладвал в Събранието отговорът на тронното слово, той взима думата и държи една обстойна реч, в която изтъква, каква изобщо външна политика България трябва да води.

„Една държава с политическото значение на България, казва той, с нейната територия и граници, с нейното международно положение не трябва да се самооблащава, че може да играе роля, че тя е ключът на външната политика на великите държави. Малките държави трябва да съзнаят, че тяхната сила се състои не в тяхната външна политика, а в тяхната вътрешна политика. Те са силни с своите свободолюбиви учреждения, с реда, който владее в тях; те са силни, когато са център на прогрес, център на граждански правдини и на свобода. Ето защо преди да ви говоря за външната политика, аз исках да се съглася с вас върху тая аксиома: имаме ли добра вътрешна политика, външните отношения ще дойдат от само себе си. И попитаме ли себе си, милеем ли за нашето отечество, хората ще ни почитат и уважават“.

По-нататък Стоилов, след като предупреждава по горния начин, че не трябва да се самооблащаваме и да се перчим, и след като казва, че „който желае да види отечеството цяло и запазено, той трябва да има предвид, че за да се постигне тая цел, трябва да се излезе из аномалното положение, в което се намира България

(като се помирим с русите), бърза да заяви, че това може да стане само „като се запази независимостта на България не само териториално, но и политически“. Тия думи той изрича в отговор на писаното в вестниците на русофобите, че „Русия, за да се помири с България, щяла да поиска да ѝ се отстъпи Бургаз и Варна, да се приемат в армията руски офицери и дори да се махне княза от България“ – „Аз, г-да представители, провиква се Стоилов, не вярвам, че една самостоятелна, една независима България е несъвместима с нормалните отношения с всички велики държави, включително и Русия“. – „Ония, които говорят, продължава Стоилов, че за да постигнем своята цел, сме щели да жертвуваме своята независимост, сме щели да отстъпим места на чужденци в нашите граждански, административни или военни управления, клеветят. Ние, които сме първите да благоговеем пред лаврите на нашата армия, ние ли ще бъдем тия, които ще жертвуваме нашето самоуважение, нашата победоносна армия, за да добием временен политически резултат? И вие, въодушевени от същите чувства, ще държите и браните нашата независимост, ще пазите това, което в минали времена е придобито за нас“.

Тук Стоилов се е възползувал от случая да изкаже и следните думи, които и днес не губят своето значение:

„Трябва да престанат външните въпроси да бъдат различително знаме за нашите политически партии. Те трябва да престанат да се делят на русофили и русофоби, защото това нещо е противно на здравия разум. Тая партия, която взима за свое знаме принципите на иностранната политика, може да бъде уверена, че един ден ще загуби равновесието и ще премине границите на позволеното. Ще дойде ден, когато волею неволею тая партия ще бъде принудена да прескочи границите на отечествените интереси, и самооблащайки се, че защитава някои принципи и права, да достигне до там, дето наказателният закон туря своята ръка, т.е. до предателство. И затова моля не само народните представители, на които говоря тука, но и всички мои съотечественици да имат предвид това нещо и да не правят от въпроси международни разлика в знамето на една партия от друга... Опитите на нашата

най-нова история са ни дали достатъчно уроци, за да се взем в това отношение и да не правим вече външните въпроси различителна черта на политическите ни партии... Ако се впуснем по пътя, да се сгрупираме по международните въпроси, това ще ни докара до една наклонна плоскост, която ще ни доведе до безвъзвратна катастрофа“.

С падането на Стамболова се направи първата крачка за сближение с Русия.

Наскоро след падането на Стамболова се спомина и руският император Александър III, който бе се ангажирал твърде много против избора на княз Фердинанда за княз на България. Това улесни още повече задачата на Стоилова. По внушение на Стоилова княз Фердинанд отпрати съболезнователна телеграма през месец ноември 1894 г. до император Николая по случай смъртта на баща му. Телеграмата се удостоява с отговор, и тъй се туря началото на сношенията с руския двор.

На следната година през месец юли, Стоилов нарежда да се изпрати в Петроград една депутация начело с митрополит Климента и председателя на Народното събрание, за да положи венец от страна на Народното събрание, на гроба на покойния император, и по тоя случай да влезе в връзка с руския цар и руското правителство. Депутацията, която била приета както от министрите, тъй и от самия император, комуто митрополит Климент казал, че са неоснователни страховете за някаква си католишка пропаганда в България, поддържана от цар Фердинанда. Обещано било на депутацията, че молбата за изпращането на руски представител в София ще се обсъди и ѝ било дадено да разбере, че приобщението на престолонаследника княз Борис към източно православната църква ще бъде приятно на императора. След няколкомесечни преговори руският император се съгласява да стане кръстник на княз Бориса, и той премина в лоното на православната църква на 2 февруарий 1896 г. На обряда руският император в качеството си на кръстник се представляваше от граф Голенищев-Кутузов. Тъй благополучно се възстановиха отношенията с Русия.

Едновременно с това разреши се и въпросът за емигрантите български офицери на руска служба. Решено бе тям, с изключение на ония, които бяха взели пряко участие в детрониранието на княз Батемберга, да бъдат дадени съответните места в българската армия.

*

* *

По-нататък грижата на Стоилова беше да установи най-добри отношения с Турция, начало за каквито отношения беше честито положено от Стамболова. Как е гледал Стоилов на отношенията, които трябва да има България спрямо Турция, се вижда от следния пасаж от неговата реч, произнесена в Народното събрание на 24 октомври 1894 г.:

„Една здрава, една благоразумна, една истинска българска политика трябва да изхожда от убеждението, че тя трябва да върви в хармония с възгледите на суверенния двор. Едно българско правителство, което се самооблащава да води политика и без да се радва на доверието на Високата Порта, без да вдъхва доверие на Н. И. В. Султана, това правителство води към крив път, защото по всички въпроси, които се отнасят до нашето международно положение Цариград е ключът на мнението – от Цариград се получава тонът“.

Още преди да стане признаването на княза, Стоилов обърна своето внимание в тая посока. Падането на Стамболов се последва с едно засиляне на движението в Македония. Стоилов побързал да заяви на Високата порта, че ще поддържа най-добри отношения с Турция, въпреки вълненията в Македония. По този случай султанът предписва на великия везир следното: „Да се съобщи на мосьо Стоилов, че турската държава цени изявленията на българското правителство, какво то ще следва политиката на вярност и лоялност, която бе възприел г. Стамболов (31 май ст. стил

1894 г.)⁵ И много скоро Стоилов успява да спечели доверието на турците. От Илдъза (султановия дворец) до великото везирство на 22 март 1895 г. се съобщава: „Да се вземат под сериозно внимание исканията на днешното българско правителство, запазването на което се налага от интересите на държавата“.

Чети в Македония са преминавали и тогава, ала Стоилов не е могъл да се ангажира с мерки против тях. Как той е обяснявал поведението на българското правителство в свързка с тия чети, се вижда от следния доклад на султана от 28 юний 1896 г. от турския министерски съвет: „Българското правителство не е изпратило досега войски на границата да пречат на преминаването на чети, едно, за да се избегнат възраженията, друго, за да не се даде вид, че се правят военни приготовления; то би изпратило един полк от хиляда души да пазят границата, ако турското правителство се съгласи... дава се съгласие“.

Все по същия въпрос за четите великият везир докладва на 6 юний 1896 г. следното: „По въпроса за минаване на чети... трябва много да се внимава, защото правителството на мосьо Стоилов се намира в трудно положение, то се старее от една страна да не позволява минаването на разбойници, а от друга не иска да отслаби положението си пред опозицията... Така че не е уместно да се търсят пояснения, или да се правят постъпки в София.“

С своето държане спрямо Турция Стоилов до толкова спечели нейното доверие и поддръжка, че на 4 март 1896 г. султанът от своя дворец Илдъза предписва следното на Великото везирство: „Да се яви на посолството в Виена и Берлин да приемат добре мосьо Стоилов, който заминава за Виена да съгласи австрийското правителство да приеме създадения от княжество България акциз и да премахне студенината между княжеството и австрийското правителство“.

---

⁵ За това съобщение из турската архива, както и за другите, що даваме по-нататък, сме задължени на г. Панчо Дорев, който напоследък има възможност, да надникне в турските архиви, и да препише голям брой документи.

Спечелено по този начин доверието на турците, Стоилов се опитва по-нататък да иска фермани за пет български владци, както се съобщава от султана на Великото везирство на 15 февруарий 1897 г., и на търговски агенти, както се съобщава от специалния съвет при Високата порта до Султана на 9 април 1897 г. И двете искания на Стоилов се удовлетворяват. Не само това, но с голяма готовност Султанът се съгласява на 7 април 1897 г. да се помилват българите, затворени в остров Родос, и на 30 януарий 1898 г. да бъдат помилвани 400 души селяни, теглени под съд по винишката афера.

След като руският император се помири с княз Фердинанда и го призна за княз на България, той веднага бе признат на първо място от Турция, а след това и от всички велики сили, които, както казахме и по-напред, се сношаваха неофициално с българското правителство. След признаването си княз Фердинанд почти веднага отиде в Цариград, да се представи на Султана, придружен от Стоилова. Това посещение беше една българска манифестация в столицата на султаните. Състоя се тържествена среща, освен между княза и султана, още и между княза и екзарха и се отслужи в присъствие на българския владетел тържествена служба в българската черква на Фенер. По този повод Стоилов бележи в дневника си:

„17 март 1896 година. Неделя, Връбница. Посещение в българската църква в Фенер. Най-тържественият момент на новата българска история. Миналото и бъдещето свързани. Слава Богу, че ме удостои да участвувам на това тържество. В тази църква на юношески години съм черпал примери от патриотизъм. Тука се разви любовта ми за отечеството.“

*

* *

Съгласно с чл. 8 от Берлинския договор всички търговски и мореплавателни договори и всички конвенции и наредби, сключени между чуждестранните сили и Портата, се налагаха и на

княжество България и оставаха в сила до тогава, докато тия сили не дадат съгласието си да се изменят. Великите сили са поддържали, че каквито изменения и да станат, трябва да станат чрез Турция, защото България се намира под нейн суверенитет. Както е известно, те не допушаха дори България, след като победи Сърбия в 1885 година, да сключи мир с нея направо, а трябваше в Букурещ при преговорите за мир да се яви един турски комисар Маджид бей, та той да сключи договора за мир.

Стоилов е държал много да се тури край на това опекунство, да се извоюва правото на България, да си сключва направо, сама, според своите разбирания, договори с всички чужди държави. И това той в съдействие с своя колега – министър на финансите Ив. Ев. Гешов, сполучи да добие през 1897 г. На 25 февруарий нея година се внася в Народното събрание първият търговски договор, сключен с Австро-Унгария и се приема.

С това договор независимо от фискалните и икономическите ползи, които добиваше България, като повиши значително митото върху внасяните от вън стоки, тя спечели голяма политическа победа, добивайки правото да сключва договори като напълно независима държава. С това тя доби правото, да облага с косвени данъци (акцизи) някои предмети, когато до тогава не ѝ се позволяваше да налага данък дори върху спирта; тя доби още правото да облага с данък като всяка самостоятелна държава чуждите подданници, които живеят в България; тя доби също правото да се освободи постепенно от капитулациите, като се предвиждаше в чл. 1 от договора, че пред българските съдилища и пред българските власти няма да се прави разлика между българските и австрийските подданници – което бе равносилно с едно отказване на Австро-Унгария от привилегиите, които ѝ даваха капитулациите, прехвърлени по Берлинския договор от Турция и върху България. Отстъпката на Австро-Унгария се последва по-после волно или неволно и от другите държави.

*

* *

Суверенитета на българската държава Стоилов се грижил да запази и от разни неотговорни фактори. Когато се е разгледал в Народното събрание на 11 януарий 1896 г. чл. 165 от законопроекта за наказателен закон (станал чл. 180 от закона), който гласи, че се наказва със строг тъмничен затвор всеки, който без позволение от закона или от властта събира, въоръжава, упражнява или снабдява с войнишки потребности чети и който взема място на главатар или предводител на такива чети, намерили се депутати, които подметнали, че с тоя член „ние ще оковем нашия патриотизъм и ще погребем нашите идеали“. Стоилов взема думата и заявява твърдо:

„Щом имаме българска държава и правителство, аз не допускам да се ръководят българските работи от хора, които са въвн от правителството и представителството. Разбирам, да се съберат български патриоти, които милеят за съдбата на нашата татковина, да предложат мярка, да кажат това и това трябва да се направи, и да оставят да го направят отговорните фактори. Нека не забравяме, че представители на българската държава са народното представителство и българското правителство, както казва конституцията“.

При третото четене (заседание на 15 януарий 1896 г.) по тоя член Стоилов взема отново думата и прави следните още по-изрични изявления:

„Ако при съществуването на българската държава и българско правителство има нужда да се освобождават неосвободените българи, мен ми се струва, че честта, достолепието, и кавалерството налагат на българското правителство да тръгне с своята двеста хиляди войска да ги освободи. А събирането на тия четици от по 50, 200, 500, или ако щете 1000 души, е игране на орехи. То е недостолепно, то е недостойно за едно правителство и за един народ... Ако се поставим на почвата, че българската държава трябва да е арена, място, дето да се съставят чети, да се обучават

и да отиват да всяват метеж и раздор в чужда държава, ние ще разрушим основата на нашето международно съществуване; защото, щом сме държава и искаме да се ползуваме като самостоятелна държава от правата, които произтичат от международните договори, първото нещо е, че и ние трябва да почитаме задълженията, които ни се налагат не по договори, но в силата на това, че сме една държава. Това, което не искаш да ти правят, не трябва да го правиш другиму – това е върховно правило в международното право. Ако искаме да допуснем у нас да се съставят банди, които нашите съседи наричат разбойнически банди, не трябва и ние да се сърдим, ако с същия аршин се премери и нам“.

*

* *

Един очерк за Стоилова ще бъде непълен, ако не се изтъкнат и неговите отношения спрямо държавния глава. Ето как характеризова нашият стар държавник г. Михаил Маджаров, който е бил министър в кабинета на Стоилов, неговите схващания за тия отношения в своята брошура: „Последните години от живота на Стоилова“, стр. 66:

„Както на власт, тъй и в опозиция Стоилов поддържаше конституционната теория, че държавният глава е едно разумно същество, надарено със свободна воля, способно да направи добро или зло на държавата си и подлежащо на една историческа отговорност за своите действия. През време на своето министерствуване той никога не отказа правото на княза, да упражнява върховен контрол над изпълнителната власт, но налагаше волята си чрез аргументи, чрез сочене народната воля и чрез готовността си да напусне министерския пост в случай, че князът не се откаже от своето настояване. Той се пазеше твърде много да не накърни атрибутите на короната, но същевременно пазеше строго министерското достойнство... Стоилов не може да търпи двойственост. Той искаше от княза пълна лоялност и коректност, каквато проявяваше той към него във всички случаи. Той искаше корона-

та да не бъде кукла в ръцете на министрите, но не допускаше, че министрите ще станат слепи оръдия на неговата абсолютна воля“.

Два примера, единият от началото на Стоиловото управление, а другият от края, ще покажат най-нагледно, как Стоилов се е държал спрямо държавния глава. В една статия, обнародвана в в. Свобода, бр. 1449 от 4 август 1894 година, едва два месеца и половина след като Стоилов поима властта след падането на Стамболова, под заглавие „Госпожата и новият руски кандидат“ се подмятало, че руският кандидат за българския престол бил братът на Александър Батемберг, княз Иосиф, и че Стоилов симпатизирал на този кандидат. Княз Фердинанд взел за сериозно това подмятане и изпраща този брой от в. Свобода на Стоилов с обидна бележка върху него. По този повод Стоилов отправя едно писмо на държавния глава (от 5 август 1894 г.), черновка от което се намира в неговата архива. С това писмо, писано на френски, той подава оставката на кабинета, като бележи между другото:

„Ваше Царско Височество сте изпитвали твърде много влиянието на предшествувания режим, та не можете да оцените безпристрастно сегашното положение на страната и да теглите последствията от него. При възторга на цял народ, когато през сърдцата на всички преминава електрически ток, който сближава днешната епоха с най-светлите дати от нашата най-нова история, когато всичко честно, интелигентно и благородно в България се е сплотило около Вашия Трон, Ваше Царско Височество, който би трябвало да стои на чело на това умствено движение, на този полет към прогрес, ми говорите за „Malaise“ (мъчно положение)?! Вместо да се замогнете с нови сили и енергия в този национален подем и да черпите от него подкрепа и енергия, Вие си разваляте настроението чрез в. „Свобода“, чрез Стамболова и неговите клевети, и чрез заинтересувани вестници на чуждия печат.

Всичко това показва, Monseigneur, че съществуват дълбоки различия в възгледите помежду ни върху работите на България, върху целите, които трябва да се преследват и върху средствата, които трябва да се употребят. Като имам това предвид, вярвам, че е по-умно да не се отива по-нататък и да не се ангажираме в една

кампания, дето най-големи пречки ще се правят от собствения ни генерален щаб“.

Това писмо изглежда е подействувало твърде отрезвително върху княз Фердинанда, и той се извинил на Стоилова, като изпратил и военния министър Рачо Петров да моли Стоилова да си оттегли оставката. И Стоилов пише на френски следното писмо от август 1894 г., черновка от което е също запазена в архивата:

„Monseigneur!

Верен на принципа да бъда всецяло и напълно искрен в своите отношения и гледайки на службата, която заемам по доверието на Ваше Царско Височество, просто като изпълнение на един дълг, аз сметнах, че бе моя длъжност да Ви отправя последното си писмо.

Бележката, която Ваше Царско Височество сте ми направили чест да изпратите, и свиждането, което имах с полковник Петров, ме осветлиха върху значението на известни факти, които предизвикаха последното ми писмо. Поради това оттеглям оставката, която Ви поднесох с последното писмо.

Съжалявам, че съм причинил неприятност на Ваше Царско Височество, но аз поставям длъжността, която ми налагат моите принципи, по-високо от всички други съображения“.

Другият пример ще предадем тъй, както го е предал М. Маджаров в брошурата, за която споменахме вече.

„На 2 януарий (1899 г.) в двореца се даде традиционната вечер за новата година, на която присъствуваха чуждите представители, министрите и някои от висшите чиновници... Бяха се изминали вече 10 минути от определеното за вечеря време. Най-после се появиха в салона, дето бяха наредени от една страна чуждите представители, а от друга министрите, Техни Царски Височества. Князът поздрави гордо с кимане на глава най-напред на ляво, а после на дясно. Същото направи и княгинята. След това се приближи до доайена на чуждите представители, даде му ръка, замени няколко приветствени думи и продължаваше да дава ръка на останалите. Като изреди дипломатите, обърна се към своите

министри, които бяха наредени по реда на конституцията. Вдигна си високо главата, после хвърли един небрежен поглед и се приближи до министър-председателя, комуто подаде ръка с приторена любезност и размени няколко думи. Като свърши разговора си с Стоилова, той изгледа другите министри и без да се спре при тях и се ръкува, както други път, замина към салона, дето беше трапезата.

Всички присъстващи тръгнаха, за да заемат местата си. Когато дойде време за тостовете, Н. Ц. В. стана и на хубав френски език произнесе тост за здравето на държавните глави, които бяха представени на трапезата. Доайенът на дипломатическото тяло отговори с тост за здравето на княза, на княгинята, княжеския дом и българския народ. Други път на този княжески тост отговаряше министър-председателят, но за очудване на всички Стоилов стоеше мълчаливо на трапезата и гледаше наведен. Дипломатите, които бяха стояли няколко години в София и знаеха установения в тоя случай ред, погледнаха към Стоилова, ала той не даваше никакъв знак, че има намерение да отговаря. По едно време показва нетърпение и сам княз Фердинанд, и изгледа Стоилова намръщено, но той си намираще работа с плодовете. Като се измина доста време и като разбра, че Стоилов е разсърден, князът даде знак за ставане от трапезата, и всички последваха примера му.

Князът веднага подири Стоилова, и го отведе на саме в зимната градина. Разговорът им се продължи близу 20 минути, и тия, които наблюдаваха отдалече, познаха, че нещо неприятно става между двамата. Когато Стоилов се върна при своите колеги, лицето му беше развълнувано. Той разказа, че разговорът се отнасял до неизпълнението от Стоилова на традиционния обичай.

– Вие Стоилов, рекъл князът, търсите случай да ми причинявате неудоволствие, и това го правите не от незнание, а нарочно. Вие знаете обичаите на двореца и дългогодишната практика на Вашия княз.

– Вие знаете, отвърнал Стоилов, по-добре от мен етикетите, ала не ги изпълнявате. Всеки благовъзпитан човек, когато

кани госте в къщата си, дължен е да ги поздрави, а вие не постъпихте тъй с министрите си тая вечер! Вие ги заминахте, като че са ваши слуги.

– Но аз не исках да ги оскърбя. Вие сами видяхте, че определеният за вечерята час беше преминал и аз нямах възможност да се бавя повече. Уверен съм, че вашето поведение няма да се одобри и от дипломатите, които останаха зачудени, дето вие се отнесохте тъй пренебрежително към тоста на своя княз.

– Не зная, рекъл Стоилов, какво е тяхното мнение за моето поведение, но аз видях тяхното зачудване, когато вие приемате вашите министри, без да им подадете ръка.

*

* *

Дванадесет дена след тая случка Стоилов подаде оставката на кабинета и напусна властта. Оставката на своя кабинет обаче Стоилов беше решил да подаде по-рано.

Решението на Народното събрание да построи една железопътна линия, която ще постави железопътната мрежа на България в независимост от източните железници (от Сарамбей до границата) в Южна България, които се намираха в чужди ръце, доведе в конфликт българското правителство с чуждата компания, собственица на тия железници, и покрай нея с големите финансови учреждения в Австро-Унгария и Германия, които бяха и кредитори на България по заема, отпуснат от Лендербанк в 1892 г. Тоя заем бе уговорено да се отпуска по избор (опции) от банката. И тя, за да осуети постройката на линията, която щеше да конкурира на източните железници, се отказа да отпусне по-нататъшните опции от заема. Това поставя Стоилов, който от начало не е бил за постройката на новата линия Сарамбей – Ямбол, в честолюбие, и той поведе решителна борба срещу ориенталската компания и кредиторите на България, които отказаха да отпуснат последната част от заема от 1892 г. от угода към компанията. В края на краищата българското правителство възтържествува и над компа-

нията, и над кредиторите, и компанията се принуди да продаде своите железници на българска територия, а кредиторите уговориха нов заем с България.

Тогавашната опозиция, обаче, дигна голям шум около договора за откупуването на източните железници, като устрои и митинги на много места. Част от привържениците на самия Стоилов се разколебаха и обявиха против откупуването на тия железници, и един от неговите министри, Константин Величков, си подаде оставката. Сам държавният глава бе дал да се разбере, че не одобрява сделката. Ала Народното събрание одобри сключените договори, както за откупуването на железниците, тъй и за новия заем. Стоилов обаче смяташе, че по един такъв въпрос, когато се касае българският народ да надделее в една борба с чужденци, всички и правителство, и опозиция, и народно събрание, и държавен глава трябва да бъдат единодушни. Щом липсваше това единодушие, той решава да подаде оставката на кабинета няколко дена, преди да влязат в сила договорите, за да даде възможност на едно ново правителство, съставено от опозицията, да отхвърли сключените договори, ако действително ги намира лоши за страната.

Новото правителство, след агитациите на партиите, от които то изхождаше, против договора не се реши да приложи тия договори. То се отказа от тях, и те паднаха. Ориенталската линия се откупуваше по договора на Стоиловото правителство за 24 милиона лева. След десет години тя се откупи за 44 милиона лева, от което става явно, колко неоснователна е била агитацията против договорите на Стоиловото правителство.

*

* *

Две години след оттеглянето си от властта Стоилов почина на 47 годишна възраст. През тези две години той стоя с гордост начело на създадената от него партия като нейн шеф и даде пример, как трябва да се води опозиция. Него го тачеха всички опо-

зиционни шефове, смятайки го за първ помежду си. С какъв голям престиж се е ползувал Стоилов като държавник и след отеглянето си от властта, свидетелствуват следните два факта.

Стоиловият кабинет бива заместен с един кабинет Греков (като представител на народо-либералите – стамболовистите) и Радославов (като представител на либералите – радославистите). Греков става пръв министър. Но преди да се измине и една година, Греков разбира, че не ще може да работи с Радославова, и решава да се раздели с него. За да се постигне това, той се обръща към Стоилова и му поисква подкрепата, като му заявил, че „народната партия, макар да била напуснала властта само преди девет месеца, била доказала в изборите и в печата, че е запазила напълно силите си и популярността между населението“⁶. Стоилов се съгласил, в случай, че държавният глава възложи на Грекова да състави новия кабинет, да даде двама души от своите привърженици за министри – А. Каназирски, бивш управител в Русе, за министър на вътрешните работи, и Д. Марков, бивш дипломатически агент в Цариград, за министър на правосъдието. Тая комбинация държавният глава не одобрява, и вместо Радославов да напустне властта напуска я Греков.

Новото правителство, съставено от Тодор Иванчов, не можа и то да трае повече от година. Народното събрание се разтури, и Рачо Петров, като министър-председател, заедно с трима другари министри безпартийни в онова време (П. Данчов, Ив. Пеев, и Паприков), произведе изборите, които дадоха едно шарено народно събрание, каквото ще се получава в България винаги, когато изборите се провеждат не от една партия, а от хора неутрални. Не можеше при шарения състав на народното събрание да се състави хомогенно правителство – само от една партия, това би значило да се разтури наново събранието и да се произведат нови избори. Стоиловите привърженици, избрани за депутати в събранието, бяха толкова, че без тяхна подкрепа не можеше да се съста-

---

⁶ Последните години от живота на К. Стоилов, от М. Ив. Маджаров, стр. 82.

ви ново коалиционно правителство, защото за това не се съгласяваше държавният глава. На Стоилов се правеха предложения обаче и от ляво и от дясно да даде подкрепата си. Той се налагаше с престижа си на всички. За да не се разпусне Народното събрание, още преди да е започнало да заседава, Стоилов даде своята подкрепа, да се състави едно правителство от Каравелова и Данева, без да взимат участие в кабинета негови привърженици, само срещу това удовлетворение на народната партия, че избраха за председател на народното събрание Иван Ев. Гешов. Само след няколко месеца от това събитие Стоилов почина.

*

* *

Заслужава да се отбележи през тия две опозиционни години, с какво усърдие Стоилов се е грижил за своята партия и за нейният печатен орган в. „Мир“. В архивата на партията от ония времена има една входяща книга, в която е било вписвано накратко от деловодителя на партията съдържанието на всички писма, било от партийните бюра, било от частни привърженици на партията, и това е било докладвано редовно на Стоилова. В отделна рубрика той е разпореждал с резолюция, какво трябва да се прави в случая. Днес шефовете на партиите, когато ги поздравят техните привърженици по някакъв случай, благодарят за това с няколко реда в партийния вестник, а Стоилов е смятал за своя длъжност да отговори всекиму лично – на подадените телеграми с телеграми, а на поздравилите го с писмо или картичка – с картичка. И досега негови телеграми и картички се пазят от неговите привърженици в цяла България като светиня. Когато радославовото правителство изпълни затворите с селяни, бунтуващи се против десетъка, Стоилов бе намерил възможност да им изпрати в затвора своята лепта и своето насърчение, за да не униват. И това направи от тях по-после най-беззаветни негови привърженици.

А какви грижи е полагал той за вестник „Мир“, основан от него в 1894 г., ще се види от следните думи на главния тогава ре-

дактор на вестника г. М. Маджаров в брошурата му: „Последните дни от живота на Стоилов“ (стр. 63 и нататък):

„Всеки два дена Стоилов дохождаше у дома на разговор за вестника... Посочваше ми, какво е забележил в правителствените вестници и какво мисли той, че трябва да им се отговори. Много статии съм написал в в. „Мир“ след такива разговори с Стоилов... Неговата привързаност към основания от него в. „Мир“ стана толкова голяма, че той се явяваше в клуба в ония дни (в. „Мир“ тогава е излизал три пъти в седмицата) и по онова време, когато вестникът излизаше от печат, за да получи пред присъстващите първия екземпляр от новопечатания брой. Сякаш извършваше се една обредност. Вечерта му се изпращаха у дома и други екземпляри, но сякаш тоя беше привилегеруван. Стоилов правеше това, за да покаже на всички, че той одобрява политиката на вестника, че се солидаризира с неговото съдържание и че дори участвува в негово редактиране“.

*

* *

Загубата на Стоилов (неговата смърт) причини всенародна скръб. Ето какво писаха за тая загуба български и чужди вестници.

Вестник Мир, орган на народната партия:

„Всички, и политически приятели, и политически противници са принудени да отдадат справедливост на неговата мъдрост, да урежда високата политика на отечеството ни. Неотстъпно в продължение на 23 години от освобождението на България той взимаше участие в развитието на историческите съдбини в отечеството. Неговото мнение беше скъпо и когато беше на власт, и когато беше в опозиция; то беше мнение на българин, проникнат от истински патриотически чувства, непристъпни на никакви други съображения, освен на високите отечествени интереси. И тия интереси той охраняваше, без да докарва до сблъскване на-

шенско с чужбина... Държавният мъж у него беше подплатен с дебелия броня на високо моралния човек... Правдивостта и честността му отиваха до там, че той рискуваше не веднаж високи положения, за да бъдат те запазени. Ако и опортюнист в политиката до голяма степен, ако и с висок помирителен характер, той не допускаше отстъпчивостта му да прескочи границите на дължимото. Мек, любезен, джентлемен като министър или частно лице, той не даваше никому да засегне нито неговия чист патриотизъм, нито длъжността му към отечеството и престола, в идеално служене на които той посвети целия си живот. Той никога не се подаде на низки политически страсти, никога не се подхлъзна, за да удовлетвори свои или чужди прищявки... Той почиташе своите политически противници, които поставяха на идейна основа своята дейност. С такива той беше винаги готов да се срещне, да се разговори, да се разбере. У него имаше онова високо и мъдро политическо съзерцание, което не виждаше дребулиите, освен за да характеризова течението... Той загина на поста си като войник на службата си“.

Вестник България, орган на прогресивно-либералната партия:

„Покойният притежаваше високи лични качества като държавник. В личните си отношения Стоилов е бил всякога твърде коректен и незлобив. Поради тези свои качества, той не е имал никога лични неприятели. Смъртта на Стоилов причини голяма скръб на всички, които са го познавали. България изгубва в неговото лице един способен и предан син. Неговото погребение ще остане едно от най-рядките. Всички слоеве на софийското общество се бяха стекли да отдадат симпатии и уважение на покойника, когото злата урисница отнесе тъй рано в студения гроб. Страстите отихнаха и оставиха място на всеобщата скръб, в която бяха потопени всички граждани на София“.

Вестник Пряпорец, орган на демократическата партия:

„Ранната смърт на Д-р К. Стоилов е чувствителна загуба за нашия народ, комуто малцина добри и разбрани държавни мъже са в услуга. Ние се присъединяваме към всички ония, които в тази ранна смърт оплакват един добър човек и един заслужил на отечеството си държавен мъж“.

Вестник Свободна дума, орган на младо-либералите:

„Нашите читатели с скръб ще научат, че нощес в 10 часа се е поминал бившият министър-председател д-р Константин Стоилов. Неговата ранна смърт не може да не възбуди скръб у всекиго. Той се отдели от света тъкмо тогава, когато можеше от него да се очаква най-много. Той е играл важна роля в нашите обществени и политически борби още от самото ни освобождение. Историята безспорно ще му определи видно място в своите страници“.

Вестник Земледелска защита, орган на земеделската партия:

„С смъртта на д-р Стоилов България губи един от най-видните си мъже, а народната партия един свой честен и доблестен деец. Стоилов умря, обаче неговите дела, тактичната му политическа дейност за благо на народа остават незаличими в историята и незабравими от българския народ“.

Списание Юридически преглед:

„Д-р К. Стоилов беше един от онези високополезни обществени дейци, които се раждат твърде рядко в една страна. И като човек, надарен от Бога с благ и джентлеменски характер, и като гражданин, който цени толкова своите права и длъжности, колкото и тия на съгражданите си, и като челядник, който тургаше строг християнски морал в основата на домашното си битие, той беше примерен. Той беше образец държавен мъж, обществен работник и адвокат. В каквато държавна служба да се облачаше, той поставяше по-високо от всичко достойнството на длъжността

си и трепереше над служебната чест толкова, колкото и над своята лична. С тая си обноска той съумя да спечели уважението не само на приятелите си, а и на противници, не само на свои, а и на чужди“.

Петроградският в. Свят:

„Смъртта на Стоилова е велико нещастие за толкова млада държава като България, която не е успяла още да си изработи нито правителствени традиции, нито школа за държавни мъже. В 22 години от своето съществуване България прекара много кризи и потресения, и благодарение само на здравия смисъл у българския народ тя не погина при толкова изпитни. Ни у един от българските държавни мъже тая характерна черта на народа не се е изразила тъй ярко, както у Стоилова. Той не беше сух методичен деец, който преследва тясна и най-близка печалба. Той беше човек с сърдце и в действията му винаги имаше нравствена основа. Той беше всякога вдъхновен от една дълбока идея... Неговата политическа програма никога нямаше пред вид да хвърли прах в очите на масите, а само да принесе полза на отечеството... С такт и изкуство той съумя да приведе в нормални условия и вънкашния, и вътрешния живот в България“.

Парижкият в. Correspondance Politique:

„Изчезването на тоя държавен мъж съставя толкова по-голяма загуба, че Стоилов преди всичко бе един патриот, който се ползуваше с особено доверие в разните европейски канцеларии, които твърде много ценяха неговия такт и неговата твърда дипломатическа умереност. Ще прибавим още, че покойният беше голям приятел на цивилизацията и на френския гений. Стоилов се радваше в Париж на живи симпатии, които ще останат и след гроба“.

Будапещенският в. Пестр Лоид

„България изгубва с смъртта на Стоилова един от най-видните си политици. По образование той беше европеец, по мъдрост и по ум той беше опортюнист... Той докара покръстването на престолонаследника с всичките му политически последствия. Въпреки това Стоилов съумя да поддържа нормални отношения и с другите сили, особено с Турция, и да добие успех по македонската политика. Свободен от всякакви политически фантазмагории, той не беше противен за установяването на приятелски отношения с другите балкански държавици. България губи твърде много, защото тъкмо сега, в епохата на финансови и икономически мъчнотии и при отсъствието на политици с държавнически способности, тя се нуждаеше от съвети като неговите“.

СЪДЪРЖАНИЕ

Родословие и образование
Първи стъпки
В учредителното народно събрание
На служба при княз Александър
Мемоар за устройството на княжество България
Министър в пълномощния кабинет
Съединението и политиката на Русия
Министър при Стамболов
В защита на митрополит Климента
На чело на управлението след Стамболова
Създаването на нова обществена сила
Помирението с Русия
Отношенията с Турция
Първите търговски договори
Македонският въпрос
Отношения с държавния глава
В оставка
В опозиция
Отзиви на печата след смъртта му

Забележка: В текста вместо заглавия са поставени звездички: * * *